

БАДИЙ МАТННИНГ ЛИНГВИСТИК ЭКСПЕРТИЗАСИ У НИМАГА КЕРАК?

Тажриба шуни кўрсатадики, бадий матн ҳам лингвистик экспертиза объектига айланади. Аввалига у муаллифнинг фақат матншунослик йўналишида ўтказилган текшириш манбаи сифатида эҳтиёжга эга бўлган. Бугунги кунда дунё фанида бадий матн суд нутқи жараёнида одатдагидан-да кўпроқ ўрганиш объектига айланмоқда. Бу, биринчи навбатда, интеллектуал мулк агентлиги фаолиятида заруратга айланди.

Унда муаллифлик ҳуқуқи объектларини интеллектуал мулк (товар) белгилари сифатида рўйхатдан ўтказиш кун тартибидаги масалалардан бўлиб қолди. Бундан ташқари, гиёҳвандлик воситаларидан фойдаланишнинг махфий рекламасини ташкиллаштиришга ҳисса қўшадиган маълумотларнинг мавжудлиги учун ҳам матнни таҳлил қилишга эҳтиёж сезилмоқда.

Шунингдек, бунда жисмоний ва юридик шахсларнинг шаъни, кадр-қиммати, ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш лозим. Уларга нисбатан ҳақорат, тўхмат қилиш каби, шунингдек, гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва уларнинг тарқалишига қарши кураш бугун жамиятдаги оғриқли масала. Ушбу мақолада бадий асар инсон шаъни, кадр-қиммати ва тадбиркорлик обрўсини ҳимоя қилиш учун лингвистик экспертиза объекти сифатида қаралиши акс этган. Бадий матнни легаллаштириш имконияти мумкин эмас, аслида. Аммо лингвистик экспертиза билан боғлиқ ҳал қилинмаган муаммолар бу ҳолда маълум бир объект томонидан мураккаблашади. Унинг талқини бўйича узок йиллик филологик аъёнлар ва тахминлар мавжуд. Шунда бадий матндан фойдаланишга тўғри келади. Бунда муаммо ўрганилаётган объектнинг ўзига хос хусусиятларига тегишли бир қатор масалаларни ўз ичига олади.

Муаллифнинг бадий шаклдан фойдаланиши уни қўйлаётган жавобгарликдан озод қиладими? Агар шундай бўлса, қандай шароитларда, деган саволлар кўндаланг туради. Лингвистик экспертиза доирасида бадий матн тажрибадан келиб чиқиб, уни филологик талқин қилиш аъёнларига асосланганми ёки бошқа тахминлардан келиб чиқадими? Бадий асарнинг, жумладан, муаллифнинг характери ҳаётдаги одамлар билан боғлаш қай даражада

мумкин? Агар матн аралаш жанрда ёзилган ва бадий публицистика соҳасига тегишли бўлса, бу масалалар янада кескинроқ тус олади.

Ижодкорлик ва санъат ижтимоий-ҳуқуқий соҳада қўл келмайди. Чунки бошқа координатлар тизими томонидан олдиндан белгилаб қўйилган ечимлар бўлиши мумкин эмас. Бинобарин, бундай тоифадаги ишлар учун суд ишнинг барча ҳолатларини ҳар томонлама ва тўлиқ кўриб чиқади, уларнинг ҳеч бири суд учун олдиндан белгиланган кучга эга эмас. Бундай ҳолларда суд амалиёти номувофиқ ва зиддиятли, лекин кўпинча икки йўл билан амалга оширилади: биринчи ҳолда, объектнинг бадий асар сифатида ўзига хослиги эътиборга олинмайди, бошқа ҳолда бу эксперт лингвистик ва якуний ҳуқуқий тажрибада ҳал қилувчи омил бўлади. Бадий матнни лингвистик текшириш суд жараёни доирасида исботланадиган ҳолатларни аниқлаш мақсадида амалга оширилади. Бунда матн онологик хусусият касб этади. Ислохотга ўч ижодкорлар катта дард билан шеър ёзиши мумкин. Дарҳақиқат, бадий матнни навбатда, мунозарали материални аниқлаш ва таснифлаш билан боғлиқ эксперт вазифалари изчил ҳал қилиниши зарур. Қўйидаги шоир Шодмонқул Салом қаламига мансуб шеърини матнни шу нуқтаи назардан таҳлил қилишга уринамиз:

*Аё, зоҳид, йўқ, мен кибр этмам,
Чин тавбам бор Ўзига – бешик!
Аёлининг ўйнашига ҳам
Зар тўн ёнган тўйини этгум тарк!
Мардлар, алтлар – зўр афсоналар,
Уларни ҳам шоирлар ёзган!
Гар яшаган бўлса ҳам улар,
Қилчида қабрини қазган.
Мардлар, эрлар – яшамасан, йўқ,
Чумолига таланиб ўтган...*

(“Ориповга ҳавас қилардим”)

Шоир Шодмонқул Салом кичик муаммоларни эмас, балки

ижтимоий катта дардни олиб чиққан. Матнда “айбсиз айбдорлик” яхлитланган. Уни тавбам бор ва тарк этгум ифодалари кўрсатмоқда. Бундан келиб чиқадики, ҳар қандай лингвистик экспертизанинг зиддиятли матнларни ўрганиши бадий матннинг таҳлили билан у ёки бу даражада боғлиқ. Н.Д.Арутюнованинг “Бадий матн лингвистик экспертиза объекти сифатида” мақоласида “ахлоқ барқарор меъёрларни яратади” дейди. Шунга ҳамоҳанг адабий матнга нисбатан тил ҳуқуқбузарлик доирасининг лингвистик таркибий қисмларини тавсифлаймиз.

Бадий тасвирда мавжуд ҳақоратли вазиятнинг юзага келиши суд ҳимоясига мурожаат қилиш ҳақиқати билан тасвирланади. Масалан, бадий асарнинг салбий лирик образида ўзини айбсиз кўрсатиш ҳаракати зиддиятга олиб келади: “айбдорликни тан олиш” ва “жаздан қутулишга уриниш”.

Ҳар қандай зиддиятли матнни, жумладан, бадий матнни қонунийлаштириш учун асос асиллиги бўйича эксперт вазифаларини ҳал қилишдир. Шунинг учун тил

унинг ишончли акси бўлмаган тўқима образлар ҳам мавжуд.

Ташқи ва ички омилларни боғлаш ҳам бадий матн экспертизасида муҳим. Бунда маълумотларнинг далиллар ёки қиймат қарорлари сифатида тажрибаси танланган маълумотлар баёнининг мувофиқлиги ҳамда номувофиқлигини чуқурроқ аниқлашга эътибор қаратилади. Томонлар ўзларини топадиган вазият жуда кескин зиддиятли ҳолат бўлиши мумкин. Агар тасвирланган дунёнинг ҳақиқатга мувофиқлиги исботланса, унда баҳс мавзуси йўқолиши тайин. Агар унинг номувофиқлиги исботланса, унда бадий матнда ҳақиқатдан нусха кўчирилмаслиги лозим.

Бадий матн – бадий билиш усули ва тажриба тимсоли. У воқеликнинг акси эмас. Шунинг учун нотик сифатида қўшимча лингвистик вазиятга эга бўлмайди. Бироқ ҳар қандай матн баъзи ташқи дунё билан ўзаро боғлиқ ҳолда тузилади. Бу ерда бадий матн уни ҳақиқат, ёлгончилик нуқтаи назаридан баҳолаш учун аниқ ишлаб чиқилмаган. Генетик

ҳуқуқбузарлигини ўрганишнинг энг муҳим таркибий қисмлари вазият иштирокчилари ҳисобланади. Бадий матнлар билан боғлиқ даъволарни қондиришдан бош тортишнинг тез-тез учраб турадиган сабаби – матнда маълум бир шахс кўрсатмасининг расман йўқлиги. Шунинг учун ушбу турдаги матнлар бўйича эксперт амалиётида идентификация муаммоларини ҳал қилиш учун керакли маълумотларни ўрганиш жуда муҳим. Айни пайтда, қаҳрамонларни тан олиш сатирик турдаги бадий ва публицистик асарлар учун ажралмас шарт, унинг мақсади – воқеликнинг салбий ҳодисаларини масҳара қилиш. Бир томондан, белгилар таниқли, бошқа томондан, бу ҳақиқатга мувофиқлик-номувофиқлик доирасида баҳолаб бўлмайдиган тасвирлардир. Айрим ҳолларда бадий образ прототипини аниқлаш мумкин, аслида унинг матндан англашилиши қийин.

Бироқ, вазиятнинг иштирокчисини аниқлаш имконияти ҳам “генетик қариндошлик”ни ўрнатиш. Аммо шахсият ички шакл эмас. Бу ҳолат муаллифга ҳам тегишли. Чунки бадий асар муаллифи ва ҳақиқий “муаллиф” бир хил эмас, худди бадий асар ва реал шахсларнинг характерлари бир хил бўлмагани каби. Масалан, бадий матндаги реал тарихий шахс бу шахснинг руҳига мос келадиган ва фақат ҳақиқатга мувофиқлик иллюзиясини яратадиган, аммо

фининг жавобгарлиги масаласи ўқувчиларнинг уларга нисбатан башорат қилинган табиий реакциясини ҳисобга олган ҳолда ҳал қилиниши керак.

Ижодкорлик муаммони қўйиш ва уни ечиш дегани эмас, у фақат ижтимоий амалий мақсадларни кўзламайди. Шунинг учун қайсидир фанимини “бадийлаштириш” ҳам мумкин. Аммо ташқи бирор маълумоти бўлмаса, рамзлар остига яширинган прототипни ўқувчи мутлақо англамаслиги мумкин ва адиб “обрўсизлантириш” мақсадини мутлақо рўёбга чиқара олмаслиги мумкин.

Бадий асарда вазиятни тушуниш, тажрибани умумлаштириш ва бошқа ҳолатлар мавжуд. Ҳақиқий суд амалиёти шуни кўрсатадики, баъзан бадий матн муаллифининг ботиний ва зоҳирий нияти бўлиши мумкин. Кўринишидан, бадий ва, айниқса, бадий ва журналистик матнлар билан боғлиқ ҳолда, ҳақиқий ниятни яшириш учун бадий шаклдан фойдаланиш ҳақида гапирилади. Бадий матннинг ноаниқлиги, бир томондан, у шартли дунёни тасвирлашни, иккинчи томондан, ички шаклни янгилаш имкониятини англатади. Бироқ “ўраб бериш” усулларининг ўзи қонун билан жиноий жавобгарликка тортилмайди ва шараф, кадр-қиммат ва ишбилармонлик обрўсини ҳимоя қилиш ҳолатларида муаллифнинг ниятлари ҳуқуқий тажриба доирасидан четда қолади.

Бадий ифода мақсадларида ҳар қандай тасвирий восита, ҳар қандай сўз бирикмаси, жумладан, таҳқирлаш мақсадида қўлланиши мумкин. Шунингдек, ноадабий ифода бадий матнда эстетик вазифани ҳам бажаради. Шунинг учун, номақбул шакл категорияси бадий тасвирга тааллуқли эмас. Эксперт амалиёти шуни кўрсатадики, явабгар кўпинча ўзини фош этадиган ифодалар мантиқидан зарар кўради.

Бадий матннинг лингвистик экспертизасида даъво учун ишлатилган бадий ифода шакллари ҳам муҳим. Шунингдек, матннинг ҳақиқий мазмуни бадий талқинлар асосида доимий равишда ҳар томонга қараб ўзгариб бориши мумкин. Бунга бедилшнослик бўйича адабиётшунослар орасида оммалашган ривоятлар эътиборли. Шу маънода матн мазмуни калейдоскоп каби ҳар сафар ҳар хил кўринади. Нафақат турли шахслар томонидан матнни ўқиётганда, балки бир киши томонидан матнни қайта ўқиётганда ҳам бу кўзга ташланади. Зотан, бадий матн шундай ҳодисаки, у талқиннинг сон-саноксиз вариантлари юзага келишига сабаб бўлиши мумкин. Ҳатто бадий матннинг ташқи дизайни ҳам ўқувчини объектив мазмундан чалғитиши, кўпинча, ботиний мазмун зоҳирий аломатлар тағида кўринмай кетиши ҳам мумкин.

Ўзбек бадий матнлари лингвистик экспертизаси бўйича масаланинг кун тартибига қўйилиши доирасида айтиш мумкинки, жамиятда бу илмий йўналишга кучли эҳтиёж мавжуд. Бу долзарб муаммо ўзининг илмий ечимини кутаётир.

Завқиддин СУВОНОВ,
филология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)